

ІСТОРІЯ

УДК: 811.161.2:004.738.5:81'27

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14566052>

Роль примусової мобілізації у процесах русифікації на українських землях у XIX–XX століттях

Костючок Петро Леонтійович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-
Франківськ, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>

Прийнято: 28.11.2024 | Опубліковано: 30.12.2024

***Анотація.** Метою статті є аналіз механізмів русифікації українських земель у контексті імперської та радянської політики, із акцентом на роль військових структур і мобілізаційних механізмів як інструментів асиміляції. Дослідження спрямоване на виявлення основних закономірностей впливу цих інструментів на національну ідентичність українців та визначення їхнього місця в загальній системі асиміляційної політики.*

У роботі використано історико-порівняльний метод для аналізу русифікаційної політики в різні періоди – від Російської імперії до Радянського Союзу. Системний підхід дозволив дослідити мобілізаційні механізми як частину комплексної асиміляційної політики. Для виявлення впливу військових структур застосовано соціологічний і культурологічний аналіз, що забезпечив глибше розуміння взаємозв'язку між військовою службою, мовними процесами та культурною інтеграцією.

Аналіз показав, що русифікація українських земель у Російській імперії та Радянському Союзі була цілеспрямованою політикою, спрямованою на витіснення української мови й культури. Військові структури відігравали ключову роль у цьому процесі, виконуючи функцію соціальної та культурної інтеграції українців у домінуючий імперський простір. Мобілізаційні механізми виявилися ефективним засобом ізоляції українців від їхнього національного середовища та нав'язування нових ідентичностей. У Радянському Союзі русифікаційна політика набула більш комплексного характеру, інтегруючи мобілізаційні механізми із загальною ідеологією «радянської людини».

Дослідження встановило, що мобілізаційні механізми були важливим інструментом у системі русифікаційної політики. Їх використання забезпечувало не лише мовну й культурну асиміляцію, але й трансформацію ідентичності українського населення, спрямовану на його уніфікацію відповідно до імперських або радянських ідеалів. Висновки статті підкреслюють довготривалий вплив таких механізмів на розвиток української ідентичності та актуальність цих процесів у контексті сучасного соціокультурного аналізу.

Ключові слова: *Російська імперія, Радянський Союз, русифіковане середовище, національна ідентичність, мобілізаційні механізми, державотворення.*

The Role of Forced Mobilisation in the Processes of Russification in the Ukrainian Lands in the Nineteenth and Twentieth Centuries

Petro Kostyuchok,

PhD in History, Associate Professor, Department of Ethnology and Archaeology, Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, Ivano-Frankivsk, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8719-8723>

Abstract. *The article aims to analyse the mechanisms of Russification of Ukrainian lands in the context of imperial and Soviet policy, focusing on the role of military structures and mobilisation mechanisms as instruments of assimilation. The study aims to identify the main patterns of influence of these instruments on the national identity of Ukrainians and to determine their place in the overall system of assimilation policy.*

The paper uses the historical and comparative method to analyse Russification policy in different periods - from the Russian Empire to the Soviet Union. The systematic approach allowed the study of mobilisation mechanisms as part of a comprehensive assimilation policy. Sociological and cultural analysis was used to identify the influence of military structures, which provided a deeper understanding of the relationship between military service, language processes and cultural integration.

The analysis showed that the Russification of Ukrainian lands in the Russian Empire and the Soviet Union was a deliberate policy aimed at displacing the Ukrainian language and culture. Military structures played a key role in this process, performing the function of social and cultural integration of Ukrainians into the dominant imperial space. Mobilisation mechanisms proved to effectively isolate Ukrainians from their national environment and impose new identities. In the Soviet Union, the Russification policy became more comprehensive, integrating mobilisation mechanisms with the general ideology of the 'Soviet man'.

The study found that mobilisation mechanisms were important in the Russification policy system. Their use ensured not only linguistic and cultural assimilation but also the transformation of the Ukrainian population's identity, aimed at its unification in accordance with imperial or Soviet ideals. The article's conclusions emphasise the long-term impact of such mechanisms on the development of Ukrainian identity and the relevance of these processes in the context of contemporary socio-cultural analysis.

Keywords: *Russian Empire, Soviet Union, Russified environment, national identity, mobilisation mechanisms, state-building.*

Постановка проблеми. Процеси русифікації українських земель у XIX–XX століттях залишаються актуальною темою для історичних, культурологічних і політичних досліджень. Одним із важливих, але недостатньо вивчених механізмів русифікації була примусова мобілізація українців до військових формувань Російської імперії, а згодом – Радянського Союзу.

Примусова мобілізація впливала не лише на демографічний і соціальний склад українського населення, але й сприяла трансформації його мовно-культурної ідентичності. Під час перебування у військових частинах українці потрапляли в русифіковане середовище, де домінувала російська мова, православна релігія в імперському трактуванні та ідеологія, спрямована на витіснення локальних ідентичностей. Одночасно використання військових як інструменту імперської політики сприяло поширенню російської мови та культури, а також посиленню контролю над колонізованими народами.

Сучасна українська історіографія здебільшого розглядає русифікацію через призму освітньої політики, заборон української мови або адміністративних репресій. Натомість роль мобілізаційних механізмів залишається недостатньо висвітленою. Це створює потребу в систематизації знань про взаємозв'язок між примусовою мобілізацією та русифікаційними процесами, а також у виявленні наслідків цих явищ для української національної ідентичності.

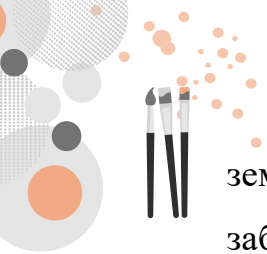
Таким чином, дослідження цієї теми дозволяє глибше зрозуміти інструменти імперської політики та їхній вплив на формування суспільних і культурних процесів в Україні, що, у свою чергу, сприятиме осмисленню історичних викликів і завдань сучасного державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження примусової мобілізації як інструменту русифікації українських земель у ХІХ–ХХ століттях перебуває на перетині історії, культурології та соціології. Науковці вивчали цей феномен у контексті імперської політики Російської імперії, національно-культурного розвитку України та наслідків для її суспільства. Значний внесок у розуміння політики русифікації зробили такі дослідники, як В. Король [1], В. Черленяк, Н. Радченко, І. Черленяк [2]. У своїх працях вони звертали увагу на загальні механізми русифікації, зокрема через освіту, адміністративні практики та релігійну політику. Хоча питання мобілізації досліджується менш систематично, автори наголошують на її важливій ролі у формуванні колоніального порядку. У працях В. Гриневича [3] мобілізація розглядається як один із засобів імперського контролю. Автор аналізує, як військова служба сприяла культурній асиміляції українців через примусове використання російської мови та впровадження імперських цінностей. Р. І. Пилявець [4] зосереджує увагу на демографічних і соціальних наслідках мобілізації, підкреслюючи, що значна частина українців, які пройшли військову службу, втрачала зв'язок із рідним середовищем і часто поверталася з іншими ціннісними орієнтирами. Роль мобілізації в контексті радянської політики висвітлюється у працях І. Т. Муковського [5] та В. Лизанчука [6]. У цих роботах мобілізація розглядається як засіб не лише асиміляції, але й придушення національного руху через залучення потенційних лідерів українського суспільства до імперських ідеологічних структур.

Таким чином, наукові дослідження, присвячені цій темі, дають змогу комплексно оцінити вплив примусової мобілізації на русифікаційні процеси, але залишають прогалини у вивченні конкретних механізмів цього явища. У цій статті спробуємо узагальнити існуючі підходи та акцентувати увагу на специфіці впливу мобілізації на національну ідентичність українців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасна українська історіографія здебільшого розглядає русифікацію українських

земель у XIX–XX століттях крізь призму таких аспектів, як освітня політика, заборона української мови, адміністративний тиск і релігійні репресії. Ці напрями досліджень є надзвичайно важливими, оскільки розкривають ключові механізми імперської асиміляційної політики. Водночас роль примусової мобілізації, яка слугувала не лише військовим, а й культурно-ідеологічним інструментом русифікації, залишається недостатньо дослідженою.

Незважаючи на те, що окремі науковці вказують на русифікаційний вплив військової служби в армії Російської імперії або СРСР, систематизованого аналізу цього явища досі не проведено.

Пропоноване дослідження спрямоване на подолання зазначених прогалин. Систематизація знань про мобілізацію як інструмент русифікації дозволить по-новому осмислити механізми імперської політики. Аналіз впливу мобілізації на національну ідентичність українців сприятиме глибшому розумінню її наслідків для соціокультурного розвитку України. Це, своєю чергою, сприятиме не лише збагаченню історичної науки, а й усвідомленню сучасних викликів, пов'язаних із збереженням національної ідентичності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Мета статті – аналіз ролі примусової мобілізації у процесах русифікації українських земель у XIX–XX століттях, визначення її впливу на мовно-культурну ідентичність українців та оцінка наслідків цього явища для соціокультурного розвитку України.

Завдання:

- описати механізми русифікації українських земель у контексті імперської та радянської політики;
- дослідити специфіку русифікаційного впливу військових структур у різні періоди: Російська імперія та Радянський Союз;
- надати узагальнену характеристику мобілізаційних механізмів як інструменту русифікації та визначити їхнє місце у загальній системі асиміляційної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політика русифікації, що здійснювалася на українських землях упродовж XIX–XX століть, мала глибокі історичні корені та багатогранний характер. Російська імперія жорстко контролювала суспільно-політичне життя в Україні, розглядаючи український національний рух як загрозу територіальній цілісності. Основною метою русифікаційних заходів було створення уніфікованого простору, де домінували російська мова, культура й ідентичність, що мало остаточно інтегрувати українців до імперської держави [7].

Царська влада обрала курс на пряму заборону розвитку української культури. Такі заходи, як Валувський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року, прямо забороняли використання української мови в освітній і культурній сферах. Імперія розглядала українську національну ідентичність як небезпечний сепаратизм, що мав бути викорінений через освіту, церкву та адміністративні репресії. Водночас упровадження російської мови в шкільну систему та бюрократію перетворювало її на інструмент професійного й соціального успіху, поступово витісняючи українську з ужитку.

Однак із приходом радянської влади політика русифікації на певний час змінила форму. На початковому етапі становлення СРСР була проголошена політика українізації, що, на перший погляд, сприяла розвитку української культури. Постанова РНК УСРР від 1920 року передбачала обов'язкове вивчення української мови в навчальних закладах і видання літератури українською мовою. Проте українізація мала стратегічний характер і була спрямована на тимчасове залучення українців до радянського проєкту [6].

Проте вже в середині 1930-х років стало очевидно, що українізація була лише тимчасовим тактичним заходом. З 1933 року розпочалося активне згортання цієї політики. Русифікація набула дедалі витонченіших форм: кількість російськомовних шкіл зростала, а українська мова поступово витіснялася з офіційної сфери та освітніх закладів. У 1938 році було ухвалено закон про обов'язкове вивчення російської мови у школах, що

супроводжувалося офіційними постановами про «братерську єдність» народів СРСР.

Репресії 1930-х років завдали нищівного удару по українській інтелігенції, яка відстоювала національну ідентичність. Ув'язнення, розстріли та переслідування діячів культури й освіти створили атмосферу страху, яка унеможливлювала активний протест. Водночас радянська пропаганда сприяла формуванню у масовій свідомості уявлення про російську мову як «мову міжнаціонального спілкування», що додатково стимулювало процеси русифікації [8].

Особливо стрімкого розвитку русифікація набула у 1970–1980-х роках за правління Володимира Щербицького. Цей період характеризувався відкритим ігноруванням української мови на всіх рівнях – від шкіл до академічних установ. Російська мова стала домінантною у школах, закладах вищої освіти, на конференціях і навіть у роботі Верховної Ради. Русифікація охоплювала всі сфери життя, посилюючи культурну залежність України від Москви [9].

Отже, історичні та політичні передумови русифікації на українських землях були зумовлені прагненням імперської та радянської влади повністю інтегрувати українців у російський культурний простір. Від жорстких заборон царського періоду до витонченої асиміляційної політики СРСР, ці заходи мали довготривалі наслідки для української національної ідентичності.

Примусова мобілізація як явище в історії України XIX–XX століть мала не лише військовий, але й значний політичний, соціальний і культурний вплив. Це був інструмент, який активно використовувався імперськими та радянськими режимами для досягнення ключових цілей: забезпечення військової потужності, зміцнення контролю над населенням і поступової русифікації [10].

У роки Першої світової війни Російська імперія впроваджувала жорстку мобілізаційну політику, ігноруючи етнічні особливості та соціальні потреби. Українські селяни й робітники, які становили основну частину призовників,

часто опинялися в нижчих ешелонах армії, де русифікація мала суттєвий вплив. Солдати не лише змушені були спілкуватися російською мовою, а й піддавалися тиску з боку командування, що негативно ставилося до будь-яких проявів національної ідентичності. Частими були випадки, коли українців карали за використання рідної мови або за намагання зберігати свої традиції [11].

Сталінський режим зробив мобілізацію ще жорстокішою і руйнівнішою практикою. З 1943 року, після визволення перших територій України від нацистів, радянське командування організувало масову мобілізацію чоловіків, незалежно від їхньої готовності чи рівня підготовки. Ці заходи були невід'ємною частиною загального ставлення до українського населення, яке вважалося радянською владою потенційно нелояльним. Часто мобілізованих відправляли на фронт без належного навчання, озброєння чи навіть одягу, перетворюючи їх на «гарматне м'ясо».

Такий підхід мав і прихований політичний підтекст. Масова мобілізація суттєво знижувала можливості українського населення підтримувати партизанський рух або організовувати спротив радянській владі. Одночасно значні втрати серед мобілізованих негативно позначалися на демографічній ситуації в Україні. Низький рівень підготовки мобілізованих, яких у народі називали «чорносвитниками», був не лише наслідком поспіху, а й свідомим ігноруванням із боку командування [12].

Русифікація була невіддільною складовою примусової мобілізації. Військова служба в Радянській армії означала повне занурення в російськомовне середовище. Командири часто ставилися до українців із зневагою, називаючи їх «хохлами». Використання рідної мови нерідко сприймалося як прояв нелояльності. Така політика поступово руйнувала національну самосвідомість мобілізованих, формуючи у них почуття меншовартості [13].

Ситуація в західних регіонах України була ще складнішою. Повернення радянської влади у 1944 році супроводжувалося масовими мобілізаціями, що викликали значний опір місцевого населення. Посилення діяльності ОУН та УПА змусило радянське командування застосовувати ще жорсткіші заходи. Призовників часто розглядали не як солдатів, а як засіб боротьби з національним підпіллям, що лише посилювало ворожість до радянської влади [1].

Мобілізація, особливо за умов авторитарних режимів, часто використовується як потужний інструмент асиміляційної політики. У контексті русифікації цей процес не обмежувався лише залученням громадян до військової служби, а ставав складовою ширшої системи, спрямованої на інтеграцію, а подекуди й поглинання національних меншин у домінуючу культуру.

Однією з ключових рис мобілізаційних механізмів є їхня здатність порушувати традиційний спосіб життя і руйнувати зв'язки індивіда з рідним культурним середовищем. Під час служби мобілізовані потрапляли до середовища, де домінували російська мова, наративи та цінності. Навіть у мирний час військова структура ставала ареною, де нав'язувалася єдина ідеологія, а індивідуальність підпорядковувалася колективному. Цей процес значно ускладнював збереження національної ідентичності, оскільки людина ставала залежною від чужої системи.

У системі асиміляційної політики мобілізація відігравала роль примусового включення до імперської спільноти. Вона не просто витісняє інші культурні наративи, а й підмінює їх, підлаштовуючи свідомість людей під імперські ідеї. Разом із тим, мобілізація супроводжувалася інфраструктурними змінами, наприклад, переселенням людей, у тому числі на етнічні території, або ж зміною соціальної структури через втрату активного населення. Це призводило до поступового стирання культурних кодів у регіонах, які зазнавали найбільшого впливу.

Для того щоб оцінити місце мобілізаційних механізмів у системі асиміляційної політики, важливо розглядати їх у поєднанні з іншими засобами русифікації, такими як освітня політика, пропаганда, економічні важелі та переселення населення. Разом вони утворюють комплексний апарат, спрямований на ліквідацію національної ідентичності й поглинання меншин у більшу спільноту (табл. 1).

Таблиця 1

Місце мобілізації у системі асиміляційної політики

Аспект	Механізми мобілізації	Інші засоби русифікації
Мовна асиміляція	Нав'язування російської мови в армії, обмеження рідної мови	Заборона рідної мови у школах, русифікація медіа
Ідеологічний контроль	Формування єдиного наративу через військову ідеологію	Пропаганда через ЗМІ та контроль освітніх програм
Соціальна інтеграція	Переміщення мобілізованих у різні регіони	Переселення етнічного населення, економічна маргіналізація
Культурне середовище	Руйнування локальних культурних зв'язків	Нав'язування імперських символів і свят

Джерело: складено автором на основі [14; 15]

Таким чином, мобілізація є одним із найпотужніших і водночас найжорсткіших інструментів русифікації. Її особливість полягає у безпосередньому втручанні в життя людей, що забезпечує миттєвий вплив на їхню ідентичність. У системі асиміляційної політики мобілізація виступає універсальним інструментом, здатним комплексно впливати на різні сфери життя.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє висвітлити основні аспекти русифікації українських земель у контексті імперської та радянської політики,

а також визначити роль військових структур і мобілізаційних механізмів як важливих інструментів асиміляції.

Русифікація українських земель була частиною системної асиміляційної політики, спрямованої на інтеграцію української спільноти до імперського простору Російської імперії, а пізніше – Радянського Союзу. У Російській імперії вона реалізовувалася через обмеження української мови, культури та освіти, створюючи умови, за яких українська ідентичність витіснялася російською. У радянський період русифікація мала вигляд «інтернаціоналізації», де пріоритет надавався російській культурі як «загальносоюзній». Ці процеси були не лише адміністративно регульованими, але й підтримувалися ідеологічною пропагандою та освітньою системою.

Військові структури відігравали ключову роль у формуванні та поширенні русифікаційного впливу. У Російській імперії українців активно залучали до армії, де домінували російська мова та культура. Служба в армії ізолювала особу від її національного середовища, нав'язуючи нові культурні та ідеологічні цінності. У Радянському Союзі військові структури продовжували виконувати цю функцію, водночас формуючи «радянську людину», уніфіковану за мовними, культурними та ідеологічними ознаками. Армія залишалася потужним механізмом створення єдиної імперської ідентичності, що витісняла локальні етнічні особливості.

Мобілізаційні механізми виступали важливим інструментом русифікаційної політики. Вони сприяли розриву зв'язків із рідним культурним середовищем, доповнюючи інші інструменти русифікації, як-от освітня політика, пропаганда та переселення. Завдяки комплексному впливу мобілізація забезпечувала системну асиміляцію населення, охоплюючи мовну, ідеологічну та культурну сфери.

Список використаних джерел

1. Король В. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 16–34.
2. Черленяк В., Радченко Н., Черленяк І. Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2022. Вип. 2(29). С. 20–40. URL: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.2\(29\).20-40](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.2(29).20-40) (дата звернення: 18.09.2024).
3. Гриневич В. Між молотом і ковадлом. *Український тиждень*. 2013. № 6 (274). С. 50–53. URL: <http://tyzhden.ua/History/71738> (дата звернення: 18.09.2024).
4. Пилявець Р. І. «Чорна піхота» як історичне явище в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Вип. 31(1). С. 156–174. DOI: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2019-31-1-156-174> (дата звернення: 18.09.2024).
5. Муковський І. Т. Використання людських резервів України для поповнення Червоної армії в 1941–1945 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2002. Вип. 6. С. 99. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2002_6_26 (дата звернення: 18.09.2024).
6. Лизанчук В. Навіщо кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. 415 с.
7. Свиначенко Н. Згубний вплив політики русифікації та її наслідки для українського народу. *Полоністика-українознавство*. 2022. Вип. 4 (7). С. 197–204. DOI: 10.15804/PPUSN.2022.04.18 (дата звернення: 18.09.2024).
8. Діак І. В. Українське відродження чи нова русифікація? Навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти. Київ: Гранослов, 2000. 304 с.
9. Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим

вождем товаришем Сталінім». *Дзеркало тижня*. 02.09.2005. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/viyskovi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_19431944_rokiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyu_provinu_pered_batk.html (дата звернення: 18.09.2024).

10. Черленяк І., Радченко Н. Примусові військові мобілізації в імперській доктрині росії: сучасність та історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2024. Вип. 1 (50). С. 118–125. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305553](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305553).

11. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. Друга світова війна: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 303–317.

12. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги ХХІ, 2008. 1100 с.

13. Білий Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 543 с.

14. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

15. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 року (Київська область, Обухівський район). *Сторінки воєнної історії України*. 2009. Вип. 12. С. 103–112. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/95626> (дата звернення: 18.09.2024).